

تأثیر عفو و بخشش بر سلامت خانواده و جامعه

ناهید پژوهان

چکیده:

یکی از صفات ارزشمند و کلیدی که در زندگی فردی و اجتماعی انسان نقش مهمی ایفا می‌کند عفو و بخشش است. لذا عفو و گذشت یکی از صفات جمالیه خداوند و به معنای صرف نظر کردن از خطای دیگران و خودداری از مجازات و سرزنش خطاکار و یکی از صفات پسندیده‌ای است که در مکاتب اخلاقی مورد ستایش قرار گرفته است. پژوهش حاضر، به روش توصیفی - تحلیلی به منظور بررسی تأثیر عفو و بخشش بر سلامت خانواده و جامعه صورت گرفته است و در آن، به بررسی مفاهیم اصلی تحقیق، تبیین آثار عفو و بخشش بر سلامت خانواده و جامعه پرداخته می‌شود. نتایج تحقیق نشان می‌دهد: عفو و بخشش در سلامت خانواده تأثیرات مثبتی مانند تحکیم بنیان خانواده، افزایش مهر و محبت در بین زوجین، کسب آرامش و سلامت روانی در فرزندان و افزایش عزت و احترام در خود و اعضای خانواده دارد. عفو و بخشش در سلامت جامعه نیز تأثیراتی مانند ایجاد محبت و تبدیل دشمنی‌ها به دوستی‌ها، زمینه ساز استمرار حکومت و اصلاح رفتار حکام، زمینه ساز اصلاح و تربیت عفو شدگان و ایجاد آرامش و آسایش در زندگی اجتماعی دارد.

کلیدواژه: بخشش، تأثیر، جامعه، خانواده، عفو، عفو و بخشش.

مقدمه:

یکی از صفات ارزشی بسیار مهم که در رأس ارزش‌ها قرار دارد صفت عفو و گذشت و بزرگواری در برخورد هاست. عفو و گذشت در میان مردم جایگاه بالنده و فرازمندی دارد و مایه زینت و زیبایی انسان می‌باشد. عفو در اصل به معنای صرف نظر کردن و رها کردن است. در معاشرت‌های خانوادگی و به ویژه اجتماعی بسیار اتفاق می‌افتد که در اثر بروز شرایط مختلف، فردی به حق دیگری تعدی یا به او بی حرمتی می‌کند در این شرایط افراد به دنبال استیفای حق خود هستند. دین اسلام نیز این حق را برای آنها قائل است؛ زیرا اگر قرار باشد افراد در همه موارد

^۱. طلبه سطح دو، مدرسه علمیه الزهراء سلام الله علیها ارومیه.

سخت‌گیری کنند و هیچ گونه اغماض و چشم‌پوشی نداشته باشند جامعه همواره شاهد منازعات خواهد بود و این امر زندگی را برای بیشتر مردم غیر قابل تحمل خواهد بود. امروزه منشأ بسیاری از نزاع‌ها و پرونده‌های قضایی و کشت‌و‌کشتارها تلافی و انتقام‌جویی است؛ با نهادینه شدن فرهنگ عفو و گذشت در سطح جامعه می‌توانیم شاهد کاهش چشمگیر این قبیل موارد باشیم.

بر اساس بررسی‌های انجام گرفته، در این زمینه، تحقیق مستقلی یافت نشد؛ کتاب‌ها و مقالاتی نزدیک به این موضوع ملاحظه می‌شوند که از آن جمله می‌توان به: کتابهای ۱. اخلاق در قرآن از ناصر مکارم شیرازی که در آن به بحث صفت عفو و انتقام پرداخته شده است. ۲. عفو و بخشش خداوند مهربان در قرآن کریم از اسدالله معتمدنیا، که آیات مربوط به عفو بخشش خداوند نسبت به بندگان را گردآوری نموده است.

مقالات: ۱. «عفو و صفح در کتاب و سنت» از محمدعلی لسانی فشارکی، زهرا حاج شیخ علی زهرایی که به تبیین جایگاه بخشش و گذشت در مکتب اخلاقی اسلام، دستیابی به راهکارهای قرآنی، بررسی و تدوین دستاوردهای فردی و اجتماعی آن در جهت فرهنگسازی و آگاهی دادن عموم مسلمانان به علوم و معارف قرآن و عترت اهل بیت پرداخته است. ۲. «خاستگاه مدارا و عفو از دیدگاه قرآن و حدیث» از جواد ایروانی که به تبیین ارزش و جایگاه مدارا و عفو، آثار مثبت آنها را در عرصه‌های مختلف زندگی بررسی کرده است.

هدف از این مقاله بررسی تاثیر عفو و بخشش بر سلامت خانواده و جامعه است؛ حال سوال اصلی این است: عفو و بخشش بر سلامت خانواده و جامعه چه تاثیراتی دارد؟

مفهوم شناسی:

۱. مفهوم عفو

عفو به معنای گذشتن از گناه و ترک کیفر آن است و اصل و ریشه آن به معنی محو و نابودی است.^۱ ولی راغب در مفردات این معنی را ریشه اصلی نمی‌داند و معتقد است که عفو به معنای قصد گرفتن چیزی است و به همین مناسبت به وزش بادهایی که منجر به ویرانی و گرفتن چیزی می‌شود، این

^۱ ابن منظور، لسان العرب، ج ۹، ص ۲۹۴.

واژه اطلاق شده است و اگر به محو کردن، عفو اطلاق می‌گردد بخاطر این است که آن هم نوعی قصد برگرفتن چیزی است.^۱

امام صادق علیه السلام در تعریف عفو می‌فرماید: عفو کردن و از تقصیر گذشتن با وجود قدرت و انتقام، طریقه پیامبران و متقیان است و معنی عفو آن است که هر گاه از کسی جرمی و تقصیری نسبت به تو واقع شود، پی او نروی و به او اظهار نکنی و از ظاهر و باطن فراموش کنی و احسان را به او زیاده‌تر از پیش کنی.^۲

در اصطلاح عفو را صفت کسی قرار می‌دهند که توانایی انجام دادن عمل متقابل آن را داشته باشد یعنی بتواند به عقوبت اعمالش برساند ولی ترک عقوبت کند البته ترک کردن عقوبت گناه در حالت قدرت و این اصطلاحی است در مقابل انتقام.^۳ پس می‌توان گفت: عفو اصطلاحی اخلاقی است که عبارت است از آن که بر نفس ترک مجازات بدی یا طلب مکافات به نیکی یا حصول قدرت و یا تمکن از آن آسان باشد.^۴ پس عفو آن است که از بدی درگذری و در ازای بدی بدی نکنی و عفو و بخشش کنی.

۲. مفهوم خانواده

خانواده در لغت دارای معانی بسیاری است از جمله تبار، دودمان، نژاد، اهل خانه،^۵ و در زبان عربی نیز واژه‌هایی نظیر اهل، عیال، بیت، کسره، سلاله و اهل بیت،^۶ اهل خانه، خانواده و خویشاوندان.^۷ خانواده در اصطلاح یک واحد زیستی است که مرکب از زن و شوهر و فرزندان آنهاست که نسبت به هم روابط خویشاوندی دارند.^۸ و متشکل از افرادی است که از طریق پیوند زناشویی، هم خونی یا پذیرش فرزند با یکدیگر به عنوان زن، مادر، پدر، شوهر، برادر، خواهر و فرزند در ارتباط متقابل هستند؛ فرهنگ مشترک پدید می‌آورند و در واحد خاص زندگی می‌کنند.^۹

۱. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن کریم، ج ۱، ص ۳۳۹.

۲. شهید ثانی، شرح مصباح الشریعة، ج ۱، ص ۳۷۴.

۳. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ص ۱۴۰۸۸.

۴. طوسی، اخلاق ناصری، ج ۴، ص ۷۹.

۵. دهخدا، فرهنگ لغت فارسی، ج ۶، ص ۸۲۹۲.

۶. فراهیدی، العین، ج ۴، ص ۲۲۶۵.

۷. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۲۸.

۸. وثوقی، مبانی جامعه شناسی، ص ۱۷۲.

۹. قنادان، جامعه شناسی مفاهیم کلیدی، ص ۱۴۸.

۳. مفهوم جامعه

جامعه از نظر لغوی اسم فاعل مؤنث از مصدر جمع به معنای گردآوردن، فراهم کردن یا آوردن، بر هم افزودن و مجموع است.^۱ مردم جهان یا صنفی از مردم.^۲ همچنین برای جامعه در اصطلاح تعاریف بسیاری آمده است: واژه‌ی جامعه در معنای اصطلاحی آن مرادف «مدینه» در فلسفه اجتماعی قدیم «مجتمع» است. به نحو کلی می‌توان گفت که در هر موردی که بتوان برای گروهی از مردم «وجه جامع» و «جهت وحدتی» اعتبار کرد، اطلاق لفظ «جامعه» بر آن گروه رواست چه گروه مردان مثل یک ده کوچک باشد و چه گروه انسان‌هایی که از بدو خلقت تاکنون پدید آمده‌اند و از میان رفته‌اند.^۳ شهید مطهری در تعریف جامعه می‌گوید: مجموعه‌ای از افراد انسانی که با نظامات و سنن و آداب و قوانین خاص به یکدیگر پیوند خورده و زندگی دسته جمعی دارند جامعه را تشکیل می‌دهند.^۴

الف. آثار عفو و بخشش بر سلامت خانواده

۱. موجب تحکیم بنیان خانواده

یکی از صفات ارزشمند و کلیدی که در زندگی خانوادگی انسان، نقش مهمی ایفا می‌کند، عفو و گذشت است. با توجه به این نکته که انسان‌ها دارای روحیه و رفتارهای متفاوتی هستند طبیعتاً در تعامل با یکدیگر نیز اختلاف نظر خواهند داشت. با در نظر گرفتن این نکته و اینکه زن و مرد افزون بر تفاوت‌های جسمی و فیزیولوژی دارای تفاوت‌های روحی و عاطفی هستند، طبیعتاً در زندگی مشترک به اختلافاتی برخورد می‌کنند؛ از این رو همسر عاقل کسی است که گذشت و بردباری دارد و با بهانه‌های کوچک و جزئی، زندگی را متلاشی نمی‌سازد.^۵ از دیدگاه قرآن کریم عفو و گذشت زن و مرد زمانی موجب از بین رفتن اختلافات و آکنده شدن فضای خانواده از مهر و محبت می‌شود که ناشی از دو راهبرد مودت و رحمت باشد. «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا

۱. معین، فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۱۲۴۱.

۲. همان، ص ۱۲۱۸.

۳. مصباح یزدی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، تص ۲۱.

۴. مطهری، جامعه و تاریخ، ص ۱۱.

۵. امینی، انتخاب همسر، ص ۱۰۲.

وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ؛^۱ و از نشانه‌های او اینکه از [نوع] خودتان همسرانی برای شما آفرید تا بدان‌ها آرام گیرید و میانتان دوستی و رحمت نهاد آری در این [نعمت] برای مردمی که می‌اندیشند قطعا نشانه‌هایی است.»

مودت به این معناست که علاقه زن و شوهر به یکدیگر و مورد توجه قرار دادن نقاط مثبت یکدیگر از صمیم قلب است، به طوری که هر یک از آنان دیگری را نعمتی ارزشمند از جانب خداوند و وسیله انس و دلگرمی و شریک زندگی خود بشمارد و از این نعمت بزرگ قدردانی و سپاسگزاری نماید. «رحمت» یعنی مهربانی و دلسوزی به طوری که هرگاه یکی از زوجین با نقصان و ضعف، نیازی در همسرش مواجه شد با دیده ترحم و دلسوزی به او بنگرد.^۲

برخی از سخنوران در حوزه خانواده معتقدند که یکی از اصول و مبنای روابط اجتماع درون خانواده، دوستی، تفاهم و همکاری متقابل است که با نیروی عشق به هم پیوسته و آمیخته شده است؛ و نفس واحده در آیه شریفه، گویای این حقیقت است که نهاد خانواده ظرف رویش روح و جان، هر یک از اعضای خانواده می‌شود، رستگاری و بالندگی زوجین تا رسیدن به اوج بالندگی (کمال انسانی) است؛ یعنی، نه مرد به تنهایی کامل است و میتواند به کمال برسد، نه زن. مگر با همگرایی و در کنار یکدیگر بودن است که در معیت یکدیگر می‌توانند راه کمال و سعادت و آرامش را در نهاد مقدس خانواده فراهم نمایند.^۳

نکته دیگر اینکه بنا بر آیه یاد شده، درک و رسیدن به مودت و رحمت (به عنوان اصلی‌ترین مصادیق گذشت) در زندگی زوجین از طریق ایمان زوجین و تفکر و اندیشه کردن در باب آیات الهی به دست می‌آید و گذشت زوجین همراه با عشق و دوست داشتن و مودت و رحمت است؛ بنابراین مرد و زن اگر دوستانه و از روی معرفت، راه عفو و گذشت را در پیش گیرند و برای این حقیقت ملکوتی، مدتی کوتاه تمرین کنند، پس از اندک زمانی به این صفت ملکوتی آراسته می‌شوند.^۴

بنابراین بیش‌ترین سفارش اسلام درباره مسائل خانوادگی، گذشت و چشم‌پوشی زن و شوهر از لغزش‌ها، کج خلقی‌ها و اشتباه‌های یکدیگر است؛ زیرا زن و شوهر، روحیات و طرز فکری دوگانه دارند و هیچ کدام از خطا و عصبانیت در امان نیستند. گذشت آن دو از یکدیگر، کانون خانواده را با

^۱. روم، ۲۱.

^۲. نوایی نژاد، مشاوره ازدواج و خانواده درمانی، ص ۳۹.

^۳. شریف، حقوق خانواده، ص ۱۶۵.

^۴. روحی، «تحکیم خانواده و راه‌های تقویت آن»، ص ۷۴.

ذیل روایت فوق می‌توان این نکته را دریافت که انسان می‌تواند در برابر خشونت‌ها و گرفتاری‌ها و سختی‌هایی که در زندگی فردی و اجتماعی خود تا جایی که ضرر به اجتماع نرساند تحمل و مدارا و عفو و گذشت و سعه صدر پیشه نماید تا بتواند در زندگی آرامش و آسایش داشته باشد و گرنه با خشونت و عقوبت و انتقام شاید لحظه‌ای آرام شود ولی آرامش واقعی را از دست می‌دهد. بنابراین در دست داشتن کنترل خشم و عدم تجاوز اعم از جسمی یا لفظی به دیگران و تداوم رفتار نیک و توأم با آرامش و سعه صدر نسبت به مردم قاعده باعث ایجاد آرامش در طرف مقابل می‌شود و خود او را نیز وامی‌دارد که به خود بیاید و آرامش خود را باز یابد و این مسأله بدون شک منجر به جلب دوستی و محبت مردم می‌شود و به طور کلی به حسن روابط انسانی کمک می‌کند.^۱

نتیجه گیری

عفو از ارزش‌های والای انسانی و دینی و مورد تأکید اسلام بوده و آثار مثبت فراوانی در زندگی فردی و اجتماعی انسان دارد. گذشتن از خطای دیگران به عنوان یک غریزه و طبیعت اولیه در انسان به قدمت خود انسان و در کنار غریزه و خوی انتقام گیری از ابتدای تاریخ تاکنون در همه‌ی اجتماعات و شئونات زندگی انسانی مطرح بوده به طوری که به تداوم حیات اجتماعی بشر منجر می‌گردد. ایجاد جامعه‌ای منسجم در گرو آن است که افراد آن اندیشه‌ها و سلیقه‌های مختلف را تحمل کنند و از کنار برخوردهای سفیهانه با اخلاق کریمانه در گذرند و با عفو و بخشش کینه‌ها را به محبت مبدل سازند.

از آثار مهم عفو آرامش و آسایش خود شخص است؛ چرا که اگر بخواهد به همه گیر دهد نمی‌تواند با کسی زندگی کند و می‌بایست از اجتماع کناره گیرد و در تنهایی زندگی کند؛ چرا که همه انسان‌ها به شکلی دچار خطا و گناه و لغزش می‌شوند و اگر اصل عفو و احسان رعایت نشود و بخواهد عدالت را رعایت کند و شخص را به گناه و خطا مجازات کند می‌بایست همیشه درگیر مجازات و تنبیه باشد و این گونه آرامش و آسایش را از خود سلب کند.

از مهم‌ترین آثار عفو بر سلامت خانواده عبارت است از: چشم پوشی، گذشت و مقابله به مثل نکردن در برابر بدی‌ها، برای خانواده، آرامش و سلامت به ارمغان می‌آورد و موجب می‌شود آنان در قانونی پر از صلح و صفا با عزتمندی زندگی کنند و در پی آن، کودکانشان را با تندرستی و نشاط رشد دهند.

^۱ نجاتی، قرآن و روانشناسی، ص ۱۶۸.

تأثیرات عفو و گذشت در جامعه، بستری برای ایجاد دوستی‌ها و پیوندهای محکم اجتماعی می‌شود و دل‌های انسان‌ها را به هم نزدیک می‌کند. از طرفی زمینه ساز استمرار حکومت و اصلاح رفتار حاکمان است. عفو و گذشت لازمه زندگی اجتماعی است؛ چرا که مردم همواره به علل درونی و بیرونی دچار لغزش و گناه و خطا می‌شوند و اگر از ایشان نگذریم باید همواره با آنان درگیر باشیم، اما گذشت از خطاها و لغزش‌های آنان موجب می‌شود که دل‌ها به سوی گذشت کننده جلب و جذب شود. از این رو خداوند عفو و گذشت در برابر بدی‌ها را بستری برای ایجاد دوستی‌ها و پیوندهای محکم می‌داند.

همچنین عفو و گذشت از گفتار و کردار زشت دیگران، موجب ادب شدن آنان و اجتناب آنان از بدی می‌شود. در حقیقت یک راه آموزشی و تربیتی در ایجاد جامعه سالم و اخلاقی و پرهیز دادن دیگران از بدی و زشت‌کاری، ترک مقابله به مثل و رها کردن حق و حقوق خود و نادیده گرفتن آن است؛ زیرا وقتی مقابله به مثل می‌شود ممکن است دیگری همین رویه را به عنوان اصل رفتار در جامعه و اجتماع تلقی کرده و رفتار زشت خود را ادامه دهد، اما با عفو و گذشت طرف را شرم‌نده خود می‌سازد و این امکان فراهم می‌شود که او به زشت‌کاری و بدی خود ادامه ندهد و بدین ترتیب بدی از فرد و جامعه دور می‌شود و سلامت اخلاقی و هنجاری در جامعه تقویت شده و گسترش می‌یابد.

فهرست منابع

- قرآن کریم
 - نهج البلاغه
۱. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبۀ الله، شرح نهج البلاغۀ لابن ابی الحدید، محقق / مصحح: ابراهیم، محمد ابوالفضل، قم، مکتبۀ آیۀ الله المرعشی النجفی، چاپ: اول، ۱۴۰۴هـ.ق.
 ۲. ابن منظور، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۷هـ.ش.
 ۳. امینی، ابراهیم، انتخاب همسر، تهران: امیرکبیر، چاپ هشتم، ۱۳۸۷هـ.ش.
 ۴. ———، آیین همسر‌داری در اسلام، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۷هـ.ش.
 ۵. بیاتی، جعفر، العفو، مشهد، مجمع البحوث العلمیه، ۱۴۲۷هـ.ق.
 ۶. پاینده، ابو القاسم، نهج الفصاحۀ (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، تهران، دنیای دانش، چاپ: چهارم، ۱۳۸۲هـ.ش.

۷. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، محقق / مصحح: درایتی، مصطفی، قم، دفتر تبلیغات، چاپ: اول، ۱۳۶۶ هـ.ش.
۸. _____، غرر الحکم و درر الکلم، محقق / مصحح: رجائی، سید مهدی، قم، دار الکتاب الإسلامی، چاپ: دوم، ۱۴۱۰ هـ.ق.
۹. جوادی آملی، تفسیر تسنیم، قم، اسراء، چاپ اول، ۱۳۸۹ هـ.ش.
۱۰. حسینی، داود، روابط سالم در خانواده، بوستان کتاب، قم، چاپ بیست و ششم، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۱۱. دستغیب، عبدالحسین، اخلاق اسلامی، قم، دفتر انتشار اسلامی، بی تا.
۱۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، سازمان انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳ هـ.ش.
۱۳. دیویس، کنث، خانواده، راهنمای مفاهیم و فنون برای متخصص یآوری، فرشاد بهاری، تهران، تزکیه، ۱۳۸۸ هـ.ش.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غرایب القرآن، دمشق: دارالقلم، ۱۴۱۲ هـ.ق.
۱۵. رجبی نیا، داود، اسلام و زیبایی های زندگی، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۱۶. شریف قریشی، باقر، خانواده در اسلام، مترجم: لطیف راشدی، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۴ هـ.ش.
۱۷. شریف، علی، حقوق خانواده، زنجان: دانش زنجان، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۱۸. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه (للصبحی صالح)، محقق / مصحح: صالح، صبحی، قم، هجرت، چاپ: اول، ۱۴۱۴ هـ.ق.
۱۹. شهید ثانی، زین الدین بن علی، شرح مصباح الشریعه، مترجم: گیلانی، عبد الرزاق بن محمد هاشم، محقق / مصحح: آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین، تهران: پیام حق، چاپ اول، ۱۳۷۷ هـ.ش.
۲۰. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، محقق / مصحح: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ: اول، ۱۴۰۹ هـ.ق.
۲۱. طوسی، نصیرالدین، اخلاق ناصری، تهران، نشر خوارزمی، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۲۲. عباس مقدم، مصطفی اسوه های قرآنی و شیوه های تبلیغی آنان، قم، مرکز چاپ و انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹ هـ.ش.

۲۳. عبدوس، محمد تقی، محمدی اشتیاردی، محمد، فرازهایی برجسته از امامان شیعه، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۲۴. علی کرمی، رضا، مهارت‌های کنترل هیجان، قم، نشرگاه قلم، ۱۳۹۵ هـ.ش.
۲۵. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، تهران، نشر دانش، ۱۳۸۱ هـ.ش.
۲۶. قنادان، منصور، جامعه شناسی مفاهیم کلیدی، تهران: آوای نور، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی (ط - الإسلامية)، محقق / مصحح: غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، تهران، دار الکتب الإسلامية، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ هـ.ق.
۲۸. لیثی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ (للیثی)، محقق / مصحح: حسنی بیرجندی، حسین، قم، دار الحدیث، چاپ: اول، ۱۳۷۶ هـ.ش.
۲۹. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار (ط - بیروت)، محقق / مصحح: جمعی از محققان، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چاپ: دوم، ۱۴۰۳ هـ.ق.
۳۰. محدثی، جواد، آشنایی با اصول و عوامل تحکیم خانواده، قم: بقیةالله، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۳۱. مصباح یزدی، محمدتقی جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۸ هـ.ش.
۳۲. مطهری، مرتضی، جامعه و تاریخ، تهران، انتشارات صدرا، بی‌تا.
۳۳. _____، تربیت و رشد اسلامی، تهران، بینش مطهر، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۳۴. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲ هـ.ش.
۳۵. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامی، ۱۳۶۶ هـ.ش.
۳۶. _____، زندگی در پرتو اخلاق، قم، نسل جوان، ۱۳۵۲ هـ.ش.
۳۷. نجاتی، محمد عثمان، قرآن و روانشناسی، ترجمه عباس عرب، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۸۱ هـ.ش.
۳۸. نوابی نژاد، شکوه، مشاوره ازدواج و خانواده درمانی، چاپ سوم، تهران، انتشارات انجمن اولیا و مربیان، ۱۳۷۹ هـ.ش.
۳۹. واثقی، قاسم، درس‌هایی از اخلاق مدیریت، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۷۹ هـ.ش.
۴۰. وثوقی، منصور، مبانی جامعه شناسی، تهران، بهینه، ۱۳۸۶ هـ.ش.

فهرست مقالات

۱. روحی، زهرا، «تحکیم خانواده و راه‌های تقویت آن»، مجله طهور، سال چهارم، شماره ۱۱، ۱۳۹۲ هـ.ش.
۲. محدثی، حمیده، «راهکارهای تحکیم بنیان خانواده»، مجله دانشکده پرستاری و مامایی ارومیه، دوره ۸، شماره ۴، ۱۳۸۹ هـ.ش.
۳. وزیری، مجید، «نگاهی به وظایف تربیتی پدر در برابر کودک از دیدگاه اسلام»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۳۸۱ هـ.ش.